BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

उपजीविकेच्या असुरक्षिततेपासून सामाजिक संरक्षणापर्यंत: भारतातील लैंगिक कामगार महिलांचे आर्थिक वास्तव आणि धोरणात्मक आव्हाने

Shri. Mahesh Manoj Deshmukh

Email: mpushpadeshmukh@gmail.com

सारांश

भारतातील आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत उत्पन्नातील विषमता, रोजगाराची अनिश्चितता आणि सामाजिक सुरक्षेतील तफावत या समस्या आजही महत्त्वाच्या आहेत. या समस्यांचा परिणाम समाजातील वंचित घटकांवर तुलनेने अधिक होतो. लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांची आर्थिक परिस्थिती ही या व्यापक समस्येचे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे. अनियमित उत्पन्न, बचतीचा अभाव, औपचारिक बँकिंग व विमा सुविधांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, आरोग्यविषयक खर्च, निवासाची अनिश्चितता, सामाजिक कलंक आणि कायदेशीर संरक्षण मिळविताना येणाऱ्या अडचणी यांमुळे या महिलांची आर्थिक असुरक्षितता वाढू शकते. परिणामी, त्यांना वर्तमानातील उपभोगाच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील आर्थिक सुरक्षिततेसाठी पुरेशी तरतूद करता येत नाही.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश भारतातील लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांच्या आर्थिक असुरक्षिततेचे स्वरूप समजून घेणे, उपलब्ध सामाजिक सुरक्षा योजनांचा आढावा घेणे आणि विद्यमान धोरणांमधील अडथळ्यांचे आर्थिक विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासासाठी भारत सरकारचे अहवाल, राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संघटनेची आकडेवारी, संबंधित कायदे, सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश आणि प्रकाशित संशोधन लेख यांचा दुय्यम स्रोत म्हणून उपयोग केला आहे. महापात्रा आणि सहलेखकांच्या (२०१८) अभ्यासात चार राज्यांतील महिला लैंगिक कामगारांपैकी ५५.३ टक्के महिला बहुआयामी असुरक्षिततेच्या निकषात आढळल्या. मात्र, हा निष्कर्ष संपूर्ण भारतातील सर्व महिलांचे प्रतिनिधित्व करतो असे मानता येत नाही.

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की सामाजिक सुरक्षा ही केवळ आर्थिक मदत किंवा आरोग्यसेवेपुरती मर्यादित न ठेवता आर्थिक समावेशन, अन्नसुरक्षा, विमा, निवास, मुलांचे शिक्षण, कायदेशीर मदत आणि सन्मानपूर्वक जीवनाच्या अधिकाराशी जोडणे आवश्यक आहे. महिलांच्या स्वेच्छेने केलेल्या कामाचे स्वरूप आणि मानवी तस्करी किंवा सक्तीच्या शोषणाच्या परिस्थिती यांमध्ये स्पष्ट फरक ठेवून, हक्काधारित व समावेशक धोरणांची अंमलबजावणी करणे ही या अभ्यासाची प्रमुख शिफारस आहे.

कीवर्ड्स: आर्थिक असुरक्षितता, लैंगिक व्यवसाय, महिला सक्षमीकरण, आर्थिक समावेशन, गरिबी, सामाजिक न्याय.

१. प्रस्तावना (Introduction)

आर्थिक विकासाचा अर्थ केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होणे किंवा उत्पादन आणि रोजगाराच्या संधी वाढणे एवढाच नसतो. विकासाची प्रक्रिया समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मूलभूत सुविधा, आर्थिक संधी, सामाजिक संरक्षण आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची क्षमता उपलब्ध करून देते का, हा प्रश्नही तितकाच महत्त्वाचा आहे. समाजातील काही घटकांना उत्पन्न मिळविण्याच्या संधी उपलब्ध असल्या, तरी त्या उत्पन्नातून दीर्घकालीन आर्थिक सुरक्षितता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

असलेल्या सुविधा मिळत नसतील, तर विकासाचा लाभ सर्वांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेला आहे असे म्हणता येणार नाही. भारतातील लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांची परिस्थिती या संदर्भात अभ्यासण्याजोगी आहे. या महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती एकसारखी नसते. काही महिला आर्थिक गरजांमुळे या व्यवसायात प्रवेश करतात; काहींच्या परिस्थितीवर कुटुंबाची जबाबदारी, स्थलांतर, शिक्षणाचा अभाव, रोजगाराच्या मर्यादित संधी किंवा सामाजिक बहिष्कार यांचा परिणाम होतो. काही महिलांना दलाल, मध्यस्थ, हिंसा किंवा मानवी तस्करीसारख्या शोषणात्मक परिस्थितींचाही सामना करावा लागू शकतो. त्यामुळे सर्व महिलांचा अनुभव एकाच चौकटीत बसविणे योग्य ठरणार नाही. या विषयाकडे केवळ सामाजिक किंवा नैतिक दृष्टिकोनातून न पाहता आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. अनियमित उत्पन्न, औपचारिक रोजगाराशी संबंधित लाभांचा अभाव, आर्थिक संस्थांकडून मिळणाऱ्या सेवांपर्यंत पोहोचण्यात येणाऱ्या अडचणी आणि आरोग्य किंवा निवासासाठी होणारा खर्च यांचा एकत्रित परिणाम आर्थिक असुरक्षिततेत होतो. आर्थिक संकटाच्या काळात उत्पन्नाचा पर्यायी स्रोत किंवा सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध नसल्यास कर्जबाजारीपणा वाढू शकतो आणि दीर्घकालीन गरिबीचे चक्र अधिक दृढ होऊ शकते.

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संघटनेच्या AIDS and STD Response या अहवालानुसार, २०२२–२३ मध्ये भारतातील महिला लैंगिक कामगारांची कार्यक्रमाधारित अंदाजित संख्या ९,९५,४९९ होती. हा आकडा राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाच्या नियोजनासाठी वापरलेला अंदाज आहे; तो देशातील सामाजिक सुरक्षेची गरज असलेल्या महिलांची अचूक संख्या नाही. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाचा भर आर्थिक असुरक्षिततेचे स्वरूप, विद्यमान कल्याणकारी व्यवस्थेची उपयुक्तता, योजनांपर्यंत प्रत्यक्ष प्रवेशातील अडथळे आणि धोरणात्मक सुधारणा यांवर आहे.

२. संशोधन समस्येचे स्वरूप

भारतात विविध सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी योजना अस्तित्वात आहेत. तथापि, योजना अस्तित्वात असणे आणि संबंधित व्यक्तीला प्रत्यक्ष लाभ मिळणे या दोन भिन्न बाबी आहेत. एखाद्या महिलेकडे वैध कागदपत्रे नसतील, बँक खाते वापरण्यात अडचणी असतील, निवासाचा पुरावा उपलब्ध नसेल किंवा ती सामाजिक कलंकाच्या भीतीमुळे शासकीय कार्यालयात जाणे टाळत असेल, तर उपलब्ध योजना तिच्यापर्यंत पोहोचण्याची शक्यता कमी होऊ शकते. या पार्श्वभूमीवर संशोधनाची मध्यवर्ती समस्या अशी आहे की, लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांच्या आर्थिक असुरक्षिततेचे स्वरूप काय आहे आणि विद्यमान सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था त्यांच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी कितपत उपयुक्त ठरू शकते? या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना आर्थिक गरज, सामाजिक परिस्थिती, कायदेशीर संरक्षण आणि सार्वजनिक धोरणांची अंमलबजावणी या सर्व बाबींचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे.

३. साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांच्या आर्थिक असुरक्षिततेचा अभ्यास करताना बहुआयामी गरिबी, आर्थिक समावेशन, सामाजिक सुरक्षा आणि समुदायाधारित संघटनांची भूमिका या संकल्पना महत्त्वाच्या ठरतात.

महापात्रा, भट्टाचार्य, अटविलास आणि सग्गुर्ती (Mahapatra et al., 2018) यांनी PLOS ONE मध्ये प्रकाशित केलेल्या संशोधनात भारतातील महिला लैंगिक कामगारांच्या बहुआयामी असुरक्षिततेचा अभ्यास केला. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, तमिळनाडू आणि महाराष्ट्र या चार राज्यांतील उपलब्ध आकडेवारीच्या आधारे त्यांनी आर्थिक सुरक्षितता, सामाजिक संरक्षण, सामाजिक संबंध आणि वैयक्तिक परिस्थिती या परिमाणांचा विचार केला. या अभ्यासात ५५.३ टक्के सहभागी महिला बहुआयामी असुरक्षिततेच्या निकषात आढळल्या. आर्थिक सुरक्षिततेच्या अभावाचा एकूण असुरक्षिततेत सर्वाधिक, म्हणजे

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

३१ टक्के, वाटा नोंदविण्यात आला. महाराष्ट्रातील नमुन्यात हे प्रमाण ८१.६ टक्के होते. हे निष्कर्ष संबंधित अभ्यासाच्या नमुन्यापुरते मर्यादित आहेत; संपूर्ण भारतातील वर्तमान परिस्थितीचे ते थेट मोजमाप नाहीत.

पटेल आणि सहलेखकांनी (Patel et al., 2018) समुदायाधारित संघटनांचे सदस्यत्व, आर्थिक सुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला. महाराष्ट्र, तमिळनाडू, कर्नाटक, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या पाच राज्यांतील ४,०९८ महिला लैंगिक कामगारांच्या २०१५ मधील सर्वेक्षण आकडेवारीचा त्यांनी वापर केला. अभ्यासानुसार समुदायाधारित संघटनांच्या सदस्यांमध्ये तुलनेने उच्च आर्थिक सुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षण आढळण्याची शक्यता अधिक होती. या निष्कर्षावरून अशा संघटना माहिती, सामूहिक प्रतिनिधित्व, आर्थिक साक्षरता आणि योजनांपर्यंत पोहोच यांसाठी उपयुक्त माध्यम ठरू शकतात. मात्र, या संबंधावरून केवळ संघटनेचे सदस्यत्वच सुरक्षिततेत वाढ घडवते, असा निश्चित कारणात्मक निष्कर्ष काढता येत नाही.

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संघटनेचे अहवाल आरोग्यसेवा, प्रतिबंधात्मक कार्यक्रम आणि लक्षित हस्तक्षेपांची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. तथापि, आरोग्यविषयक कार्यक्रमांची व्याप्ती आणि महिलांच्या उत्पन्न, बचत, विमा, निवास किंवा पेन्शनची स्थिती या वेगवेगळ्या बाबी आहेत. त्यामुळे आरोग्य कार्यक्रमातील सहभाग हा सर्वांगीण सामाजिक सुरक्षिततेचा पर्याय मानता येणार नाही. या साहित्याच्या आधारे असे दिसते की आर्थिक सुरक्षितता, सामाजिक जाळे, विमा आणि कल्याणकारी योजनांपर्यंत पोहोच यांचा एकत्रित अभ्यास आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन या बाबींचा धोरणात्मक दृष्टिकोनातून विचार करते.

४. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1. भारतातील लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांच्या आर्थिक असुरक्षिततेच्या प्रमुख कारणांचा अभ्यास करणे.

2. उत्पन्नाची अनिश्चितता, बचत, कर्ज, विमा आणि आर्थिक समावेशन यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

3. केंद्र सरकारच्या सामाजिक सुरक्षा, महिला कल्याण आणि आरोग्यविषयक योजनांचा आढावा घेणे.

4. संबंधित कायदे आणि न्यायालयीन निर्देशांच्या आधारे महिलांच्या अधिकारांचे विश्लेषण करणे.

5. सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेतील अडथळे ओळखून सर्वसमावेशक विकासासाठी धोरणात्मक शिफारसी मांडणे.

५. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे दुय्यम आकडेवारीवर आधारित संशोधन आहे. या अभ्यासासाठी प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण करण्यात आलेले नाही. भारत सरकारचे अधिकृत अहवाल, राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संघटनेची प्रकाशित आकडेवारी, भारताचा संविधानात्मक व कायदेशीर चौकट, सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश आणि मान्यताप्राप्त संशोधन नियतकालिकांतील लेख यांचा वापर करण्यात आला आहे. आर्थिक विश्लेषणासाठी उत्पन्नाची अनिश्चितता, बचतीची क्षमता, विमा संरक्षण, सार्वजनिक योजनांपर्यंत प्रवेश, आरोग्यखर्च आणि सामाजिक आधार या घटकांचा विचार केला आहे. उपलब्ध संशोधनातील आकडेवारी तिच्या संबंधित नमुन्याच्या मर्यादेतच वापरली आहे. देशव्यापी निष्कर्ष काढताना प्रतिनिधित्वाच्या मर्यादा लक्षात घेतल्या आहेत.

संशोधनाच्या मर्यादा

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांची सर्वसमावेशक आणि नियमितपणे अद्ययावत होणारी देशव्यापी आर्थिक आकडेवारी मर्यादित आहे.
- विविध अभ्यासांचे नमुने, कालावधी आणि असुरक्षिततेच्या व्याख्या वेगवेगळ्या आहेत.
- राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमातील अंदाज हे सामाजिक सुरक्षा लाभार्थ्यांच्या अचूक संख्येशी समान नाहीत.
- दुय्यम आकडेवारीवर आधारित असल्यामुळे या अभ्यासातून प्रत्येक योजनेचा प्रत्यक्ष परिणाम किंवा कारणात्मक संबंध स्वतंत्रपणे सिद्ध करता येत नाही.

६. आर्थिक असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Economic Vulnerability)

६.१ उत्पन्नातील अनिश्चितता

आर्थिक सुरक्षिततेसाठी केवळ उत्पन्न मिळणे पुरेसे नसते; ते उत्पन्न नियमित, अंदाज करता येण्याजोगे आणि आवश्यक खर्च भागविण्यास पुरेसे असणेही महत्त्वाचे असते. लैंगिक व्यवसायात कार्यरत काही महिलांचे उत्पन्न ग्राहकांची उपलब्धता, आरोग्यस्थिती, वय, बाजारातील बदल, मध्यस्थांवरील अवलंबित्व आणि स्थानिक परिस्थिती यांनुसार बदलू शकते. उत्पन्नात अचानक घट झाल्यास अन्न, घरभाडे, औषधे, मुलांचे शिक्षण आणि प्रवास यांसारख्या आवश्यक खर्चांवर परिणाम होतो. नियमित वेतन किंवा सशुल्क रजेची व्यवस्था नसल्यामुळे आजारपणाच्या काळात उत्पन्न थांबण्याचा धोका असतो. परिणामी, अल्पकालीन उत्पन्नातील धक्का दीर्घकालीन आर्थिक समस्येत रूपांतरित होऊ शकतो.

६.२ बचत आणि मालमत्ता निर्मितीचा अभाव

बचत ही आर्थिक संकटाविरुद्ध संरक्षण देणारी महत्त्वाची व्यवस्था आहे. परंतु उत्पन्नाचा मोठा भाग दैनंदिन गरजांवर खर्च होत असेल, तर नियमित बचत करणे कठीण ठरते. बँकिंग सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव, उत्पन्नाची अनिश्चितता आणि सुरक्षित बचत पर्यायांची कमतरता यांचा या प्रक्रियेवर परिणाम होऊ शकतो. बचत व मालमत्ता नसल्यास महिलांना आपत्कालीन खर्चासाठी कर्ज घ्यावे लागू शकते. अशा वेळी उच्च व्याजदराचे अनौपचारिक कर्ज आर्थिक अडचणी वाढवू शकते. मात्र, या समस्येचे प्रमाण सर्व महिलांमध्ये समान आहे असे गृहीत धरता येणार नाही.

६.३ आरोग्यखर्च आणि काम करण्याच्या क्षमतेतील घट

आरोग्य हा मानवी भांडवलाचा महत्त्वाचा घटक आहे. आजारपण, उपचार, औषधे आणि रुग्णालयात जाण्यासाठी लागणारा खर्च यामुळे कुटुंबाच्या उपलब्ध उत्पन्नात घट होते. त्याचवेळी काम करण्याची क्षमता कमी झाल्यास उत्पन्नही घटू शकते. यामुळे आरोग्यखर्च आणि आर्थिक असुरक्षितता यांच्यात परस्पर संबंध निर्माण होतो. राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य तपासणी, लैंगिक संक्रमित संसर्गावरील उपचार आणि प्रतिबंधात्मक सेवा उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न केले जातात. तथापि, आरोग्यसेवेचा लाभ मिळणे म्हणजे निवास, अन्न, विमा, पेन्शन किंवा उत्पन्न-सुरक्षा मिळणे नव्हे. सामाजिक संरक्षणाची रचना आरोग्यविषयक सेवांच्या पलीकडे जाणे आवश्यक आहे.

६.४ सामाजिक कलंक आणि संस्थात्मक अडथळे

सामाजिक कलंकामुळे काही महिलांना बँकिंग सेवा, भाड्याने घर, शिक्षणसंस्था, शासकीय कार्यालये किंवा औपचारिक रोजगाराच्या संधी मिळविताना अडचणी येऊ शकतात. अशा अडथळ्यांमुळे सार्वजनिक योजनांमध्ये पात्र असूनही लाभ मिळविण्याची प्रक्रिया कठीण होऊ शकते. आर्थिक संस्थांपर्यंत प्रवेश नसेल, तर बचत, विमा, कर्ज आणि पेन्शन यांसारख्या

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

सुविधांचा लाभ मर्यादित राहतो. त्यामुळे सामाजिक बहिष्काराचा परिणाम केवळ सामाजिक संबंधांपुरता राहत नाही; तो आर्थिक संधी आणि दीर्घकालीन सुरक्षिततेवरही होतो.

६.५ कुटुंबाची जबाबदारी आणि आंतरपिढीतील गरिबी

अनेक महिलांवर मुलांचे संगोपन, शिक्षण, अन्न आणि निवास यांची जबाबदारी असू शकते. उत्पन्नाचा मोठा भाग वर्तमानातील गरजांवर खर्च झाल्यास मुलांच्या शिक्षणासाठी, कौशल्यविकासासाठी किंवा भविष्यातील गुंतवणुकीसाठी पुरेशी तरतूद करणे कठीण होते. अशा परिस्थितीत आर्थिक असुरक्षितता एका पिढीपुरती मर्यादित राहत नाही. मुलांना दर्जेदार शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्यविकासाच्या संधी कमी मिळाल्यास पुढील पिढीतील आर्थिक संधींवरही परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे सामाजिक सुरक्षा ही वर्तमानातील गरिबी कमी करण्याबरोबरच पुढील पिढीतील संधींची विषमता कमी करण्याचे साधन ठरू शकते.

७. उपलब्ध आकडेवारीचे आर्थिक विश्लेषण

तक्ता १ : महिला लैंगिक कामगारांमधील बहुआयामी असुरक्षितता

असुरक्षितेचा निर्देशांक	अभ्यासतील निष्कर्ष
बहुआयामी असुरक्षिततेत असलेल्या महिला	५५.३ %
असुरक्षिततेची सरासरी तीव्रता	४७.८%
महाराष्ट्रातील नामुन्यातील बहुआयामी असुरक्षितता	८१.६%
आर्थिक सुरक्षिततेचा एकूण असुरक्षिततेतील वाटा	३१%
सामाजिक आधार व संबंधांचा वाटा	२६%
वैयक्तिक परिस्थितीचा वाटा	२३%
सामाजिक संरक्षणाच्या अभावाचा वाटा	२०%

स्रोत: Mahapatra et al. (2018), चार राज्यांतील अभ्यास.

या आकडेवारीतून आर्थिक सुरक्षिततेचे महत्त्व स्पष्ट होते. अभ्यासातील असुरक्षिततेत आर्थिक सुरक्षिततेचा वाटा सर्वाधिक होता. याचा अर्थ केवळ उत्पन्न वाढविणे पुरेसे नाही; उत्पन्नातून बचत, विमा, मालमत्ता आणि संकटाच्या काळात आधार मिळविण्याची क्षमता निर्माण होणेही आवश्यक आहे. सामाजिक आधार आणि सामाजिक संरक्षण हेही महत्त्वाचे घटक आहेत. त्यामुळे आर्थिक मदत आणि सामाजिक संस्थात्मक आधार यांचा समन्वय आवश्यक ठरतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

तक्ता 2 : बहुआयामी असुरक्षिततेतील विविध घटकांचे योगदान

असुरक्षिततेतील घटकांचे योगदान

Dimension	Share
आर्थिक सुरक्षितता	31
सामाजिक आधार	26
वैयक्तिक परिस्थिती	23
सामाजिक संरक्षण	20

स्रोत: Mahapatra et al. (2018) यांच्या चार राज्यांतील अभ्यासातील निर्देशांकानुसार घटकांचे योगदान.

तक्ता 3 : राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमातील महिला लैंगिक कामगारांची आकडेवारी

निर्देशांक	२०२२-२३ मधील आकडेवारी
अंदाजित संख्या	९,९५,४९९
कार्यक्रमातील अंदाजित व्याप्ती	किमान ९५%
वितरित कंडोम	१९,२२,९९,३३२
एप्रिल-सप्टेंबर २०२२ मध्ये HIV तपासणी	६,४६,२१०
ऑक्टोबर २०२२-मार्च २०२३ मध्ये HIV तपासणी	७,०७,६५८
दोन्ही कालखंडातील तापासण्यांमध्ये नोंदविलेले HIV सकारात्मक प्रमाण	०.११%

स्रोत: National AIDS Control Organisation, AIDS and STD Response, Fifth Edition (2023).

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

८. भारतातील सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी धोरणे

८.१ भारतीय संविधानातील तरतुदी

भारतीय संविधानातील समानता, जीवनाचा अधिकार आणि शोषणाविरुद्धचे संरक्षण हे या विषयाच्या विश्लेषणासाठी महत्त्वाचे आधार आहेत.

- अनुच्छेद १४: कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण.
- अनुच्छेद १५: धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावरील भेदभावासंबंधी तरतुदी.
- अनुच्छेद २१: जीवन आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण.
- अनुच्छेद २३: मानवी तस्करी, बेगारी आणि तत्सम सक्तीच्या श्रमांवर बंदी.
- अनुच्छेद ३९ आणि ४१: उपजीविकेच्या संधी, सार्वजनिक सहाय्य आणि सामाजिक कल्याणासंबंधी राज्याच्या धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वांचा आधार.

या तरतुदींचे महत्त्व असे की सामाजिक किंवा व्यावसायिक ओळखीमुळे कोणालाही मानवी प्रतिष्ठा, कायदेशीर संरक्षण किंवा मूलभूत सेवांपासून वंचित ठेवता कामा नये. तथापि, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि न्यायालयीन अंमलबजावणीयोग्य मूलभूत अधिकार यांमध्ये कायदेशीर फरक आहे.

८.२ अनैतिक व्यापार (प्रतिबंध) अधिनियम, १९५६

Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956 हा लैंगिक शोषण आणि अनैतिक व्यापाराशी संबंधित महत्त्वाचा कायदा आहे. या कायद्यात वेश्यागृह चालविणे, इतरांना लैंगिक व्यवसायासाठी प्रवृत्त करणे किंवा नेणे, तसेच संबंधित शोषणात्मक कृतींविषयी तरतुदी आहेत. कायद्याच्या तरतुदींचा अर्थ लावताना स्वेच्छेने प्रौढ व्यक्तीने केलेला लैंगिक व्यवसाय आणि तस्करी, सक्ती किंवा शोषण यांमध्ये फरक करणे आवश्यक आहे. या कायद्याच्या अंमलबजावणीत महिलांची सुरक्षितता, त्यांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि शोषणाविरुद्ध कारवाई यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. केवळ संरक्षणाच्या नावाखाली प्रौढ महिलांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध संस्थांमध्ये ठेवणे किंवा त्यांना आर्थिक स्वायत्ततेपासून वंचित करणे हे सामाजिक पुनर्वसनाच्या उद्देशाशी विसंगत ठरू शकते.

८.३ सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश

Budhadev Karmaskar v. State of West Bengal या प्रकरणात १९ मे २०२२ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने लैंगिक कामगारांच्या मानवी प्रतिष्ठेचा आणि कायद्याच्या समान संरक्षणाचा विचार केला. न्यायालयाने प्रौढ व्यक्ती स्वेच्छेने या व्यवसायात सहभागी असल्याचे स्पष्ट असताना पोलिसांनी हस्तक्षेप किंवा फौजदारी कारवाई करताना कायद्याचे पालन करावे, तसेच लैंगिक कामगारांच्या तक्रारींनाही गांभीर्याने घ्यावे, असे निर्देश दिले. लैंगिक अत्याचारग्रस्त महिलांना उपलब्ध वैद्यकीय मदत आणि संरक्षण देण्यावरही भर देण्यात आला. या निर्णयाचा सामाजिक सुरक्षा धोरणासाठी महत्त्वाचा अर्थ असा आहे की कल्याणकारी सेवा मिळविण्यासाठी महिलांना अपमान, अनावश्यक छळ किंवा भेदभाव सहन करावा लागू नये. कायदेशीर संरक्षण प्रभावी असेल, तर महिलांना शोषणाची तक्रार करणे, आरोग्यसेवा मिळविणे आणि सार्वजनिक संस्थांशी संपर्क साधणे तुलनेने सोपे होऊ शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

८.४ सामाजिक सुरक्षा संहिता, २०२०

Code on Social Security, 2020 मध्ये संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षेसंबंधी कायदे एकत्रित करण्याचा उद्देश नमूद आहे. तथापि, कायदा संमत होणे, त्याच्या तरतुदींची अंमलबजावणी सुरू होणे आणि एखाद्या विशिष्ट गटाला प्रत्यक्ष लाभ मिळणे या स्वतंत्र बाबी आहेत. त्यामुळे या संहितेच्या आधारे सर्व महिला लैंगिक कामगारांना आपोआप सर्व सामाजिक सुरक्षा लाभ मिळतात, असा निष्कर्ष काढता येत नाही. या संदर्भात नोंदणीची पात्रता, संबंधित नियम, प्रत्यक्ष अंमलबजावणी आणि लाभांच्या उपलब्धतेची स्पष्ट माहिती सार्वजनिक करणे आवश्यक आहे.

८.५ ई-श्रम पोर्टल

केंद्र सरकारच्या श्रम व रोजगार मंत्रालयाने २६ ऑगस्ट २०२१ रोजी असंघटित कामगारांचा राष्ट्रीय डेटाबेस तयार करण्यासाठी ई-श्रम पोर्टल सुरू केले. या उपक्रमाचा उद्देश असंघटित कामगारांची नोंदणी, ओळख आणि कल्याणकारी योजनांशी जोडणी सुलभ करणे हा आहे. लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांच्या संदर्भात या प्रकारच्या व्यवस्थेची संभाव्य उपयुक्तता म्हणजे सामाजिक सुरक्षा योजनांची माहिती, नोंदणी आणि विविध विभागांशी समन्वय सुलभ करणे. मात्र, या महिलांचा समावेश संबंधित नियमांनुसार आणि प्रत्यक्ष पात्रतेच्या पडताळणीनुसारच विचारात घेतला पाहिजे. नोंदणी करताना गोपनीयता, सुरक्षितता आणि माहितीचा गैरवापर टाळणे अत्यावश्यक आहे.

८.६ जनधन योजना आणि आर्थिक समावेशन

प्रधानमंत्री जनधन योजना ही मूलभूत बँक खाते, बचत, निधी हस्तांतरण, पात्रतेनुसार विमा आणि पेन्शन योजनांशी जोडणी यांसाठीची आर्थिक समावेशनाची व्यवस्था आहे. या योजनेत पात्र व्यक्तींना किमान शिल्लक ठेवण्याची सक्ती नसलेले मूलभूत खाते उपलब्ध करून देण्याची तरतूद आहे. लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांसाठी स्वतंत्र आणि स्वतःच्या नियंत्रणातील बँक खाते, नियमित बचत आणि डिजिटल व्यवहारांचे ज्ञान आर्थिक स्वायत्ततेस मदत करू शकते. मात्र, खाते उघडले जाणे म्हणजे आर्थिक सुरक्षितता आपोआप निर्माण होणे नव्हे. उत्पन्न, बचत, कर्जाची उपलब्धता, आर्थिक साक्षरता आणि प्रत्यक्ष योजनांचा लाभ यांचाही विचार आवश्यक आहे.

८.७ शक्ती सदन आणि महिला कल्याण

महिला व बालविकास मंत्रालयाच्या Mission Shakti अंतर्गत शक्ती सदन ही अडचणीत असलेल्या आणि तस्करीमुळे प्रभावित महिलांसाठी निवारा, अन्न, वस्त्र, समुपदेशन, प्राथमिक आरोग्यसेवा, कायदेशीर मदत आणि कौशल्य प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणारी व्यवस्था आहे. या सुविधा विशेषतः संकटग्रस्त किंवा शोषणातून बाहेर पडू इच्छिणाऱ्या महिलांसाठी महत्त्वाच्या ठरू शकतात. मात्र, स्वेच्छेने लैंगिक व्यवसायात कार्यरत असलेल्या प्रत्येक महिलेला पुनर्वसन गृहात दाखल करणे हा योग्य दृष्टिकोन नाही. सेवा महिलांच्या गरजा, इच्छा आणि पात्रतेनुसार उपलब्ध व्हाव्यात; सुरक्षित निवारा आवश्यक असलेल्या महिलांसाठी स्वतंत्र आणि प्रभावी संदर्भव्यवस्था असावी.

९. सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेतील प्रमुख धोरणात्मक उणिवा

उपलब्ध साहित्य आणि योजनांच्या स्वरूपाचा विचार करता, सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेसमोर पुढील अडचणी दिसून येतात.

१. लाभार्थ्यांची ओळख आणि पात्रतेतील अडथळे: वेगवेगळ्या योजनांसाठी वेगवेगळी कागदपत्रे, पत्त्याचा पुरावा आणि पात्रतेचे निकष आवश्यक असतात. स्थलांतरित किंवा अस्थिर निवासात राहणाऱ्या महिलांना ही प्रक्रिया कठीण वाटू शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

२. सामाजिक कलंक आणि भेदभाव: शासकीय कार्यालये, बँका, आरोग्य संस्था आणि स्थानिक समुदायांमध्ये भेदभावाची भीती असल्यास महिला सेवा घेण्यास टाळाटाळ करू शकतात.

३. योजनांमधील समन्वयाचा अभाव: आरोग्य, महिला व बालविकास, श्रम, अन्नसुरक्षा आणि बँकिंग या क्षेत्रांतील योजना वेगवेगळ्या विभागांकडून चालवल्या जातात. त्यामुळे एका योजनेचा लाभ मिळाल्यानंतर दुसऱ्या योजनेशी जोडणी आपोआप होत नाही.

४. आर्थिक माहितीची कमतरता: देशव्यापी उत्पन्न, बचत, कर्ज, विमा आणि पेन्शनविषयक नियमित आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने धोरणांचे मूल्यमापन करणे कठीण होते.

५. संरक्षण आणि स्वायत्ततेतील समतोल: तस्करी आणि सक्तीच्या शोषणाविरुद्ध कठोर कारवाई आवश्यक आहे. त्याच वेळी, प्रौढ व्यक्तीच्या संमतीचा आणि स्वायत्ततेचा आदर करणेही तितकेच आवश्यक आहे. दोन्ही परिस्थितींना एकसारखे समजल्यास धोरणांची परिणामकारकता कमी होऊ शकते.

१०. प्रमुख निष्कर्ष

1. आर्थिक असुरक्षितता ही केवळ कमी उत्पन्नाची समस्या नसून अनियमित उत्पन्न, बचतीचा अभाव, विमा संरक्षणाची कमतरता आणि सामाजिक आधारातील मर्यादा यांचे एकत्रित स्वरूप आहे.

2. महापात्रा आणि सहलेखकांच्या अभ्यासात आर्थिक सुरक्षिततेच्या अभावाचा बहुआयामी असुरक्षिततेतील वाटा सर्वाधिक आढळला. यामुळे आर्थिक समावेशनाला सामाजिक सुरक्षा धोरणात महत्त्वाचे स्थान देण्याची गरज स्पष्ट होते.

3. आरोग्यविषयक कार्यक्रम महत्त्वाचे असले, तरी आरोग्यसेवा आणि सर्वांगीण सामाजिक सुरक्षा यांची व्याप्ती वेगवेगळी आहे.

4. कायदेशीर संरक्षण, गोपनीयता आणि सन्मानपूर्वक वागणूक या बाबी योजनांपर्यंत प्रत्यक्ष पोहोचण्यासाठी आवश्यक आहेत.

5. उपलब्ध योजना आणि प्रत्यक्ष लाभ यांमधील अंतर कमी करण्यासाठी एकात्मिक नोंदणी, मार्गदर्शन आणि विभागीय समन्वय आवश्यक आहे.

6. सर्व महिलांना एकाच प्रकारची मदत देण्याऐवजी त्यांच्या उत्पन्नाची स्थिती, कुटुंबाची जबाबदारी, आरोग्याच्या गरजा आणि शोषणाच्या परिस्थितीनुसार विविध प्रकारचे संरक्षण उपलब्ध करून देणे अधिक उपयुक्त ठरू शकते.

११. धोरणात्मक शिफारसी

११.१ सामाजिक सुरक्षा योजनांपर्यंत सुलभ प्रवेश

पात्र महिलांना उपलब्ध योजनांची माहिती देण्यासाठी जिल्हास्तरावर एकात्मिक मार्गदर्शन केंद्रे उभारावीत. या केंद्रांमार्फत बँक खाते, आरोग्यसेवा, अन्नसुरक्षा, विमा, पेन्शन आणि कायदेशीर मदत यांसाठी अर्ज करण्याची प्रक्रिया सुलभ करता येईल. अर्जासाठी आवश्यक कागदपत्रांची माहिती स्थानिक भाषेत उपलब्ध करून द्यावी.

११.२ आर्थिक समावेशन आणि आर्थिक साक्षरता

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महिलांना स्वतःच्या नियंत्रणातील बँक खाते, सुरक्षित बचत, डिजिटल व्यवहार, विमा आणि उपलब्ध कर्जसुविधांची माहिती द्यावी. स्वयंसेवी संस्था व समुदायाधारित संघटनांच्या सहकार्याने आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम राबवावेत. बचतीस प्रोत्साहन देताना महिलांच्या उत्पन्नाची मर्यादा आणि दैनंदिन गरजांचा विचार करावा.

११.३ आरोग्य आणि सामाजिक संरक्षणाचा समन्वय

आरोग्य केंद्रे, समुदायाधारित संस्था आणि सामाजिक कल्याण विभाग यांच्यात समन्वय निर्माण करावा. आरोग्यसेवा घेणाऱ्या महिलांना त्यांच्या संमतीने इतर कल्याणकारी योजनांची माहिती देता येईल. आरोग्यविषयक माहिती आणि सामाजिक सुरक्षा नोंदी यांचा वापर गोपनीयतेचे नियम पाळूनच करावा.

११.४ उत्पन्नविविधीकरण आणि कौशल्यविकास

ज्या महिलांना पर्यायी रोजगार किंवा स्वयंरोजगाराची इच्छा आहे, त्यांच्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण, व्यवसाय मार्गदर्शन, आर्थिक साक्षरता आणि पात्रतेनुसार कर्जसुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. या सुविधा स्वेच्छेने निवडता येतील अशा असाव्यात. पर्यायी रोजगार स्वीकारणे ही सामाजिक मदतीची पूर्वअट बनवू नये.

११.५ निवास, अन्नसुरक्षा आणि मुलांचे शिक्षण

आर्थिक असुरक्षितता कमी करण्यासाठी सुरक्षित निवास, अन्नसुरक्षा, मुलांच्या शिक्षणातील सातत्य आणि बालसंगोपनाच्या सुविधा महत्त्वाच्या आहेत. पात्रतेनुसार उपलब्ध सार्वजनिक योजनांपर्यंत पोहोच सुलभ करावी. मुलांना त्यांच्या आईच्या व्यवसायामुळे शाळा किंवा इतर सार्वजनिक सुविधांपासून वंचित ठेवले जाणार नाही, याची काळजी घ्यावी.

११.६ कायदेशीर मदत आणि भेदभावविरोधी यंत्रणा

महिलांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी गोपनीय आणि सुलभ यंत्रणा उपलब्ध असाव्यात. पोलिस, आरोग्य कर्मचारी, बँक कर्मचारी आणि कल्याणकारी विभागांतील अधिकाऱ्यांना संवेदनशीलता प्रशिक्षण द्यावे. तस्करी, सक्ती, हिंसा आणि शोषणाच्या तक्रारींवर कायद्यानुसार कारवाई करताना प्रौढ महिलांच्या स्वेच्छेचा आणि प्रतिष्ठेचा आदर करावा.

११.७ धोरणात्मक आकडेवारी आणि नियमित मूल्यमापन

राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावर गोपनीयतेचे संरक्षण करणारी, प्रतिनिधिक आणि नियमित अद्ययावत होणारी आकडेवारी विकसित करावी. उत्पन्न, बचत, विमा, पेन्शन, अन्नसुरक्षा, निवास आणि सार्वजनिक योजनांपर्यंत पोहोच या निर्देशकांचा समावेश असावा. धोरणांचे मूल्यमापन करताना केवळ नोंदणी किंवा सेवा वितरणाची संख्या न मोजता महिलांच्या आर्थिक सुरक्षिततेत झालेला प्रत्यक्ष बदलही तपासावा.

१२. निष्कर्ष

भारतातील लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांची आर्थिक असुरक्षितता ही उत्पन्नाच्या मर्यादांपुरती मर्यादित नसून सामाजिक कलंक, अनियमित रोजगार, आरोग्यखर्च, बचतीचा अभाव, औपचारिक आर्थिक सेवांपर्यंत पोहोच आणि कायदेशीर संरक्षण यांच्याशी संबंधित व्यापक समस्या आहे. उपलब्ध संशोधनातून आर्थिक सुरक्षितता आणि सामाजिक आधार हे बहुआयामी असुरक्षिततेचे महत्त्वाचे घटक असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या समस्येचे निराकरण केवळ आर्थिक मदत देऊन किंवा आरोग्यसेवा उपलब्ध करून करून होणार नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतामध्ये संविधानात्मक संरक्षण, अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा, सामाजिक सुरक्षा संहिता, ई-श्रम पोर्टल, प्रधानमंत्री जनधन योजना आणि शक्ती सदन यांसारख्या विविध व्यवस्था उपलब्ध आहेत. मात्र, या योजनांची प्रत्यक्ष उपयुक्तता संबंधित महिलांची पात्रता, माहिती, कागदपत्रे, अंमलबजावणी आणि सेवांपर्यंत पोहोच यांवर अवलंबून असते. म्हणून योजनांचे अस्तित्व आणि प्रत्यक्ष सामाजिक संरक्षण यांतील अंतर कमी करणे हे सार्वजनिक धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. सर्वसमावेशक विकासाच्या दृष्टीने आर्थिक स्वायत्तता, सन्मानपूर्वक वागणूक, आरोग्य, निवास, अन्नसुरक्षा, मुलांचे शिक्षण आणि कायदेशीर संरक्षण या बाबी एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत. तस्करी व सक्तीच्या शोषणाविरुद्ध प्रभावी कारवाई करतानाच प्रौढ महिलांच्या स्वेच्छेचा आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर करणे आवश्यक आहे.

अखेरीस, आर्थिक विकासाची प्रक्रिया तेव्हाच अधिक समावेशक ठरते, जेव्हा समाजातील वंचित घटकांनाही आर्थिक संकटांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक साधने आणि सार्वजनिक संरक्षण उपलब्ध होते. लैंगिक व्यवसायात कार्यरत महिलांसाठी हक्काधारित, गोपनीयता-संरक्षित आणि समन्वित सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था विकसित करणे हे गरिबी कमी करणे, आर्थिक असमानता घटविणे आणि मानवी विकासाला चालना देणे या व्यापक उद्दिष्टांसाठी महत्त्वाचे ठरेल.

संदर्भसूची

1. Government of India. (1950). The Constitution of India. Legislative Department, Ministry of Law and Justice. https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/19151/1/constitution_of_india.pdf
2. Government of India. (1956). The Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956 (Act No. 104 of 1956). India Code. https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/19243/1/a1956-104.pdf
3. Government of India. (2020). The Code on Social Security, 2020 (Act No. 36 of 2020). India Code. https://www.indiacode.nic.in/indiacode/handle/123456789/16823
4. Government of India, Ministry of Finance, Department of Financial Services. (n.d.). Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana: Scheme details. https://www.pmjdy.gov.in/scheme-detail.aspx
5. Government of India, Ministry of Labour and Employment. (2024, December 19). E-Shram portal: World's largest database of unorganised workers. Press Information Bureau. https://labour.gov.in/sites/default/files/pib2086193.pdf
6. Government of India, Ministry of Women and Child Development. (n.d.). Shakti Sadan. https://www.wcd.gov.in/offerings/shakti-sadan
7. Mahapatra, B., Bhattacharya, R., Atmavilas, Y., & Saggurti, N. (2018). Measuring vulnerability among female sex workers in India using a multidimensional framework. PLOS ONE, 13(9), e0204055. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0204055

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

8. National AIDS Control Organisation. (2023). Sankalak: AIDS and STD response (5th ed.). Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. https://naco.mohfw.gov.in/files/Sankalak_Booklet_Fifth_Edition_2023.pdf

9. Patel, S. K., Jain, A., Battala, M., Mahapatra, B., & Saggurti, N. (2018). Community organization membership, financial security, and social protection among female sex workers in India. AIDS Care. https://doi.org/10.1177/2325958218811640

10. Budhadev Karmaskar v. State of West Bengal & Ors., Criminal Appeal No. 135 of 2010 (Supreme Court of India, May 19, 2022). https://indiankanoon.org/doc/145721634/